

ELŻBIETA POKORZYŃSKA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

INTROLIGATORZY TORUŃSCY W XIX I PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Introligatorstwu toruńskiemu nie poświęcono dotąd kompletnej monografii. Dla dokonania introligatorów epoki staropolskiej fundamentalnym i niczym dotąd niezastąpionym dziełem jest praca Zygmunta Mocarskiego *Książka w Toruniu do roku 1793 z 1934 roku*¹, w której temat opraw książkowych i ich wykonawców potraktowano równie poważnie co zagadnienia ruchu umysłowego, edytorstwa, drukarstwa, księgarstwa i bibliotekarstwa. Wysokiej wartości ustalenia Mocarskiego były plonem wielu lat badań, przy nieograniczonym dostępie do materiałów źródłowych – ksiąg oraz archiwaliów, które wchodziły w skład zbiorów kierowanej przez niego Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika. Mocarski wyzyskał także ustalenia tegumentologiczne Kazimierza Piekarskiego, dotyczące toruńskich warsztatów introligatorskich². Działalność warsztatu Melchiora Neringa, zarówno w jego

¹ Rozdział w wydawnictwie: *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1933, s. 343–468, odb. Toruń 1934.

² Trzeba tu przypomnieć, że Kazimierz Piekarski prowadził zakrojone na szeroką skalę działania rejestracji opraw zabytkowych. Wykonywał prymarną rejestrację opraw, głównie z XV i XVI w. ze 100 bibliotek z całego kraju. O bogactwie jego kartoteki świadczy fakt, że same tylko przerysy tłoków wypełniały 33 pudła. Piekarski usystematyzował wyniki badań, grupując oprawy w ośrodki i warsztaty introligatorskie. Z zebranych materiałów udało mu się wyodrębnić prace 1000 warsztatów introligatorskich. Niestety, dorobek naukowy Piekarskiego nie został opublikowany, a wraz z kartotekami ukryty razem z najcenniejszymi skarbami Biblioteki Narodowej w bibliotece Krasińskich na Okólniku

poznańskim, jak i toruńskim okresie, analizował Arkadiusz Wagner w kontekście opraw XVI-wiecznego kolekcjonera ksiąg Andrzeja Opalińskiego³. Oprawom toruńskim z wieku XV–XVII przyjrzała się Judyta Zamrzycka; odszukała ona wskazane przez Piekarskiego i Mocarskiego, a także Leonarda Jarzębowskiego i Annę Lewandowską⁴ dzieła i przeanalizowała ich cechy artystyczne i technologiczne⁵. Badaczka dziejów książki w Toruniu w wieku XVIII, Iwona Imańska, kilkakrotnie wspomniała intrologatorów w swych opracowaniach. Ujawniła sprzedaż na aukcji w 1765 roku narzędzi zmarłego intrologatora Christiana Ernsta Heinricha Rakowskiego⁶, wykazała również, iż intrologatorzy zajmowali się nie tylko oprawianiem książek, lecz także ich sprzedażą oraz pośrednictwem w prenumeracie⁷. Odrębną pracę poświęciła działalności intrologatora Fredricha Gottlieba Lehmana, koncentrując się jednakże na jego działalności księgarskiej⁸. Analizę opraw tegoż intrologatora zapowiadał Z. Mocarski⁹, ale nie doszło do wydania takiego opracowania. Intrologatorska grupa zawodowa została też krótko omówiona w pracach historycznych Stanisława Herbsta o cechach rzemieślniczych oraz Krzysztofa Mikulskiego o społeczeństwie Torunia¹⁰, a w wydawnictwie źródłowym statutów cechowych wydano także statut cechu intrologatorskiego¹¹.

po powstaniu warszawskim spłonął, bestialsko podpalony. Zob.: A. Kawecka-Gryczowa, *Dzieło Kazimierza Piekarskiego*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 56.

³ A. Wagner, *Oprawy ksiąg Andrzeja Opalińskiego*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540–1593)*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 157–162.

⁴ L. Jarzębowski, *Druki toruńskie XVI wieku*, Warszawa 1969; A. Lewandowska, *Inkunabuły Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu*, Toruń 1979.

⁵ J. Zamrzycka, *Toruńskie kodeksy z XV, XVI i początku XVII wieku jako nośnik intrologatorskich cech artystycznych i konstrukcyjnych*, „Rocznik Toruński”, 2013, t. 40, s. 153–171.

⁶ I. Imańska, *Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku*, Toruń 2007, s. 19, 50.

⁷ Taż, *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII wieku*, Toruń 1993, s. 19, 53–54, 89–91; taż, *Subskrypcja i prenumerata w Toruniu w XVIII w.*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 6, Toruń 1994, s. 61–68.

⁸ Taż, *Wypożyczalnia książek i księgarnia Fryderyka Bogumiła Lehmana w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, 2002, t. 2–3, s. 31–43.

⁹ Z. Mocarski, *Książka w Toruniu...*, s. 458.

¹⁰ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze*, Toruń 1933, s. 196–197; K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII w.)*, Toruń 2004, s. 168.

¹¹ *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, M. Farbiszewski, Warszawa–Toruń 1990, s. 63–74.

W stosunku do opracowań epoki przedrozbiorowej piśmiennictwo poświęcone introligatorstwu okresu zaborów jest bardzo ubogie. Tematowi temu nie poświęcono żadnej pracy naukowej. Badacze dziejów książki toruńskiej koncentrowali się na odnotowywaniu śladów polskości, dlatego omówiono jedynie działalność pracujących w tym okresie Polaków: właściciela drukarni i introligatorni Sylwestra Buszczyńskiego¹² oraz stawiającego pierwsze kroki przed I wojną światową, a aktywnego w okresie międzywojennym Franciszka Wiencka¹³, marginalnie wzmiankowano dwóch innych (Waleriana Kuczkowskiego, Franciszka Lubiszewskiego¹⁴).

Informacje o introligatorstwie w okresie międzywojennym znaleźć można w pracy Stanisława Kubiaka, która była opublikowana w okolicznościowym wydawnictwie związku zawodowego drukarzy¹⁵. Tekst składa się z dwóch części, pierwsza jest omówieniem dziejów introligatorstwa staropolskiego opartym na ustaleniach Z. Mocarskiego, drugą stanowią wspomnienia autora. Artykuł Wandy Ciszewskiej *Introligatornie w Toruniu w latach 1945–1950*¹⁶ sięga także do czasów międzywojennych i wojennych. Po dodaniu kilku artykułów popularnych¹⁷ i biograficzno-wspomnieniowych¹⁸ wyczerpuje się przegląd literatury poświęconej toruńskim introligatorom.

¹² J. Kapuścińska, *Buszczyński Sylwester*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 102–103; A. Tujakowski, *Z dziejów drukarstwa i piśmiennictwa na Pomorzu. 400 lat drukarstwa w Toruniu 1569–1969*, Warszawa 1970, s. 139–144; J. Kapuścińska, *Drukarnia Buszczyńskich w Toruniu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauka o Książce”, 1962, z. 1 (7), s. 137–152.

¹³ K. Przybyszewski, *Franciszek Wiencek (1889–1939) działacz niepodległościowy i społeczny. W stulecie urodzin i pięćdziesięciolecie śmierci*, „Rocznik Toruński”, 1990, t. 19, s. 151–157; tenże, *Wiencek Franciszek* w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 4, Toruń 2004, s. 270–271.

¹⁴ J. Kapuścińska, *Drukarnia Buszczyńskich...*

¹⁵ S. Kubiak, *Historia introligatorstwa toruńskiego*, [w:] *Dwadzieścia pięć lat Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Poligraficznego w Polsce Oddziału Toruńskiego 1920–1947*, Toruń 1947, s. 47–54.

¹⁶ W. Ciszewska, *Introligatornie w Toruniu w latach 1945–1950*, „Folia Toruniensia”, 2007, t. 7, s. 65–70.

¹⁷ J. Jurewicz, *Z dziejów introligatorstwa toruńskiego*, „Toruński Informator Kulturalny”, 1987, nr 9, s. 46–47; A. Kotlewski, *Oprawa księgi zdobi*, „Nowości”, 1993, nr 128, s. 10, cz. 2; „Nowości (Extra)”, 1995, nr 72, s. 1.

¹⁸ R. Bury, *Januszewski Wincenty*, [w:] *Słownik pracowników...*, s. 365; Z. Jędrzyński,

Podstawą źródłową niniejszego opracowania były dokumenty archiwalne zgromadzone w dwóch zespołach: Akta miasta Torunia, dział 1c – czasy pruskie, które znajdują się w Archiwum Państwowym w Toruniu, oraz akta Izby Rzemieślniczej w Grudziądzu, przechowywane w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Zespół akt miejskich Torunia jest bardzo obszerny, liczy przeszło 50 tys. jednostek. Teki zapowiadające dokumentację cechu introligatorskiego rozczarowują: poszyt zatytułowany „Cech introligatorów” (IV V 1) nie zawiera żadnych dokumentów poza statutem z 1608 roku, z dwóch poszytów dokumentów XIX-wiecznych ze słowem „Buchbinder” w opisie, w jednym (1c/8137) jest tylko kilka pism dotyczących jednej sprawy i ostatecznie tylko jedna teka (1c/8210) zawiera więcej interesujących materiałów. Wobec tego z inwentarza archiwalnego tego zespołu wytypowano 25 jednostek związanych tematycznie z rzemiosłem i poddano je przeglądowi¹⁹. Teki zawierają dokumenty rękopiśmienne w języku niemieckim, zapisane duktem gotyckim, których odczytanie sprawia wielką trudność, dlatego nie wyzyskano ich wyczerpująco, lecz skoncentrowano się na wyszukaniu w nich nazwisk introligatorów.

Zebrany materiał nie rozkłada się równomiernie pod względem chronologicznym, *gros* materiałów pochodzi z dwóch momentów historycznych: wprowadzenia w roku 1845 regulacji prawnej rzemiosła oraz kolejnej reformy z roku 1897, która zaowocowała założeniem cechu introligatorskiego w roku 1904. Dokumenty Izby Rzemieślniczej w Grudziądzu pochodzą z początkowych dziesięcioleci wieku XX. Dodatkowo posłużono się księgami czeladników introligatorskich z dwóch miast: Poznania i Gdańska, wyszukując w nich przybyszów z Torunia. Dla weryfikacji danych oraz wypełnienia luk posłużono się informacyjnymi wydawnictwami adresowymi, które w Toruniu wydawano od lat 60. XIX stulecia. Niestety, pierwsza połowa XIX wieku pozostaje słabo rozpoznana. Źródłem do poszukiwań mogłaby być lokalna prasa, jednak ograniczenia czasowe nie pozwoliły na taką kwerendę, analiza wybranych losowo

Mistrz od ksiąg, „Nowości”, 2002, nr 140, s. 25; tenże, *Kochał życie, ludzi i pracę. Marian Szulec (1912–2010)*, „Głos Uczelni”, 2010, nr 4, s. 18–19; A. Biriukow, *Historia jednego awansu*, [w:] *Wspomnienia drukarzy 1945–1955*, Warszawa 1955, s. 33–37; Hierowski Jan, [w:] *Wydanie pamiątkowe z okazji ponownego podjęcia działalności Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Poligraficznego...*, Bydgoszcz 1946, s. 17.

¹⁹ W pięciu z nich nie znaleziono żadnych informacji dotyczących rzemieślników profesji introligatorskiej.

woluminów („Kreisblatt des Königlich Preussischen Landrathss zu Thorn” 1853, „Gazeta Toruńska” 1902) udowodniła, iż są one bogatym źródłem informacji dla badanego tematu.

Listę toruńskich introligatorów XIX wieku rozpoczyna Friedrich Gotlieb Lehmann, introligator i księgarz działający od lat 70. XVIII wieku. Drugim introligatorem działającym w pierwszych latach tego stulecia był nieznan z imienia Anger²⁰, obaj kształcili ucznia Josepha Broscheita w latach 1801–1804²¹. Wydaje się, że byli jedynymi rzemieślnikami tej profesji i mimo niskiej liczebności, tworzyli korporację cechową. Funkcję przewodniczącego pełnił w niej Lehmann, to on w roku 1810 sygnował imieniem cechu przyjęcie do wiadomości magistrackiego zarządzenia²². W roku 1822 Lehmann obchodził jubileusz 50-lecia obywatelstwa Torunia, co zostało uczczone przez magistrat²³. W późniejszym okresie nastąpiła zmiana pokoleniowa, w roku 1831 syn Lehmana, Friedrich August, będący wówczas czeladnikiem introligatorskim, starał się o koncesję na działalność księgarską. Podobny wniosek złożyli introligatorzy Heinrich Anger (1825) oraz Eduard Binder²⁴.

Z roku 1841 pochodzi wykaz rzemieślników z informacją o stanie ich personelu²⁵. Na czele spisu introligatorów znalazł się Eduard Binder, zatrudniający 1 czeladnika i 2 uczniów, dalej Eduard Rahnke (1 czeladnik, 1 uczeń) i Gottlieb Köhler (1 uczeń). Na liście znalazł się warsztat wdowy Anger oraz Heinricha Angera. Wypływa stąd wniosek, iż Heinrich Anger był synem nieżyjącego już w tym czasie Angera seniora. Oba te warsztaty nie zatrudniały żadnych pomocników.

Źródłem do dziejów introligatorstwa lat 30. i 40. XIX wieku jest księga, w której odnotowywano czeladników, którzy przybyli do miasta i w ratuszu złożyli swe paszporty, a po pewnym czasie wybrali się w dalszą wędrowkę²⁶. Wśród nich było ośmiu introligatorów: w roku 1835 przybył

²⁰ Ogłoszenie księgarskie Angera: „Thorner Wochenblatt”, 1817, nr 23, s. 94. Za wskazanie notki prasowej dziękuję prof. dr hab. Iwonię Imańskiej.

²¹ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia (dalej: APT) 1c/8137.

²² APT 1c/8105, k. 55, 199.

²³ APT 8052, k. 1–7.

²⁴ APT 1c/8033, k. 18–22, 59, 63, 104.

²⁵ APT 1c/17525

²⁶ APT/1c 18420.

Johann Schmidt rodem z Królewca, w 1836 aż trzech introligatorów: Ludwig Meck z Chelмна, Heinrich Blau z Hammerstein (Nadrenia) oraz Friedrich Faltin z Tylży, w 1839 roku Julius Butzer z Kwidzyna, w 1844 Julian Dzierobek z Poznania, w 1845 August Preuss z Dobrego Miasta, a w 1846 Carl Mallon ze Starogardu Gdańskiego. Zbieżność nazwiska tego ostatniego z działającym od lat 80. introligatorem toruńskim A. Malohnem oraz fakt, że w omawianej księdze nie odnotowano wyjazdu Carla Mallona z Torunia pozwala snuć przypuszczenie, że przybysz ze Starogardu osiadł w Toruniu i był protoplastą rodu introligatorskiego.

W roku 1845 wprowadzono w Królestwie Pruskim „Powszechny regulamin procederowy”. Nowe prawo znosiło wszelkie przywileje i ograniczenia cechowe, pozostawiając tym organizacjom jedynie sprawy kształcenia zawodowego (tj. prawo do kształcenia uczniów przyznano rzemieślnikom z tytułem mistrzowskim) oraz działalność samopomocową, poddając jednocześnie stowarzyszenia nadzorowi lokalnej władzy. Na skutek niezadowolenia rzemieślników, po wydarzeniach Wiosny Ludów, w 1849 roku powołano rady przemysłowe o szerokich uprawnieniach w środowisku rzemieślniczym²⁷. W skład rady toruńskiej weszło czterech introligatorów: Giraud, Eduard Binder, Friedrich Tetzlaff oraz Friedrich Lehmann²⁸. Realizując nowe zadania, toruński magistrat organizował komisje przeprowadzające egzaminy rzemieślnicze, zarówno czeladnicze, jak i mistrzowskie. Trzy posyty zawierają dokumenty z lat 1846–1860, dotyczące powoływania komisji egzaminacyjnych, ich składów, wnoszenia opłat itp. Ustalono wówczas wymogi egzaminacyjne. Sztuką mistrzowską miały być trzy prace: oprawa biblii w czarny safian ze złożonymi brzegami kart, złożeniami na okładce i futerałem, oprawa dowolnej książki w technice francuskiej (*Franzband*) ze złożeniem oraz książka w oprawie papierowej. Sztuką na egzaminie czeladniczym miała być oprawa modlitewnika w czarną skórę baranią ze złożonymi brzegami kart i futerałem. Komisję egzaminacyjną mistrzowską tworzyli czterej introligatorzy: Giraud, Binder, Tetzlaff i Lehmann. W skład komisji czeladniczej utworzonej w roku 1851

²⁷ F. Paprocki, *Organizacja rzemiosła w Wielkopolsce w latach 1793–1918*, [w:] *Polityczna działalność rzemiosła wielkopolskiego w okresie zaborów*, Poznań 1963, s. 36–39; J. Wociak, *Patriotyczna działalność rzemiosła bydgoskiego w latach zaboru pruskiego*, Bydgoszcz 1980, s. 8.

²⁸ APT 1c/8081, k. 154.

weszli: Ernst Lausch, Carl Gottlieb Köhler oraz G. Eduard Rada. W roku 1853 przewodniczącym był Lausch, a członkami Carl Brandhäuser, Eduard Wedekindt oraz Bruno Westphal, w 1854 – Wedekindt i Brandhäuser. Ponadto w dokumentach komisji egzaminacyjnej pojawiają się nazwiska: Adolf Dröse, Carl Dreihöser, W. Krause oraz Lambeck – zapewne tożsamy z księgarzem Ernstem Lambeckiem (sugerowałoby to, iż księgarz Lambeck posiadał warsztat introligatorski)²⁹.

W świetle magistrackiej statystyki³⁰ sumaryczna liczba introligatorów przedstawiała się następująco:

Rok	Samodzielni rzemieślnicy	Pracownicy	Uczniowie
1848	4	5	
1851	7		
1852	6	11	
1855	5	8	
1856	5	8	
1857	5	8	
1858	5	6	4
1861	6	4	9
1897	6	3	6
1907	8	12	10

W latach 1848–1851 w grupie introligatorskiej następowały dynamiczne zmiany. Prawie dwukrotny wzrost liczby zakładów wynikał z umożliwienia ich zakładania i prowadzenia osobom nieposiadającym tytułu mistrzowskiego. Z czasem liczba ta ponownie spadła, zapewne lokalny rynek nie zapewniał utrzymania nadmiernej liczbie rzemieślników. Następowala też zmiana pokoleniowa.

Eduard Binder prowadził zakład co najmniej od początku lat 30. XIX wieku. W roku 1846 akceptował w imieniu introligatorów okólniki

²⁹ APT 1c/16768, k. 5, 29, 75, 90, 91, 110, 147; 1c/16769, k. 19, 31, 41, 51, 97; 1c/16770, k. 9, 17, 24.

³⁰ APT 1c/17526; APT 1c/8109, s. 127; APT 1c/8121, s. 38.

kierowane do rzemieślników³¹, co wskazuje, iż pełnił wówczas funkcję starszego cechu. Znalazł się na liście podatkowej rzemieślników z 1851, jeszcze w 1853 r. dał do prasy ogłoszenie, w roku 1854 odnotowano wdowę Binder³². Tymczasem Hermann Binder, zapewne syn Eduarda, w 1856 roku wpisał się do poznańskiej, a w 1857 i 1859 gdańskiej księgi czeladniczej³³. Niewykluczone, że także syna Friedricha Tetzlaffa należałoby rozpoznać w zniekształconym zapisie z poznańskiej księgi (Polikarp Tietzen z Torunia), dokonany w roku 1856³⁴.

Gottlieb czy raczej Carl Gottlieb Köhler zmarł prawdopodobnie w roku 1854 (na wykazie z tegoż roku przy jego nazwisku postawiono krzyżyk)³⁵. W 1850 roku W. Krause ubiegał się o przystąpienie do egzaminu mistrzowskiego, jednak ze względów formalnych (brak pełnej wpłaty) nie został do niego dopuszczony. Krause prowadził zakład jeszcze w 1866 roku przy Grosse Gerberstrasse 281³⁶. Introligator Adolf Dröse, typowany w roku 1854 do komisji egzaminacyjnej, dziesięć lat wcześniej podczas czeladniczej wędrówki przebywał w Gdańsku i wpisał się do tamtejszej księgi czeladniczej³⁷.

W roku 1861 cechowi przewodniczył Eduard Wedekindt, to on jako przedstawiciel introligatorów sygnował przyjęcie nowego prawa rzemieślniczego. Także i on podczas czeladniczej wędrówki dotarł do Gdańska i wpisał się do tamtejszej księgi w roku 1845 jako Carl Eduard Wedekindt rodem z Chełmna³⁸. W 1853 roku zawiadamiał publiczność

³¹ APT 1c/16768, k. 5.

³² APT/1c 2504; APT/1c 8102 k. 300; „Kreisblatt des Königlich Preussischen Landrathss zu Thorn“, 1853, nr 7, s. 3.

³³ *Willkommen Kollegen* [Książka wpisów wędrujących czeladników introligatorskich] 1854–1884, własność Leonarda Rosadzińskiego, s. 23; zob. też. A. Nowakowski, L. Rosadziński, *Witajcie koledzy* – poznańska „Książka wpisów wędrujących czeladników introligatorskich”, „Biblioteka”, 2010, nr 14, s. 21–31; L. Rosadziński, *Ginące rzemiosło. Śladami poznańskich introligatorów*, Poznań 2011, s. 43–47; *Derer Buchbinder-Gesellen Einschreibbuch in Danzig, anno 1801*, Archiwum Państwowe w Gdańsku 300c/1143a, s. 333, 335.

³⁴ *Willkommen Kollegen...*, s. 24.

³⁵ APT/1c 8102, k. 300.

³⁶ APT 1c/16768, k. 147; *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für die Stadt Thorn pro 1866*, s. 20.

³⁷ *Derer Buchbinder-Gesellen...*, s. 195, 200.

³⁸ Tamże, s. 207.

o swym nowym adresie – przy Breitestrasse, natomiast w latach 60. jego zakład znajdował się przy Louisenstrasse 45. Zmarł w roku 1873, gdyż wówczas do rejestru zakładów została wpisana wdowa Julie Wedekindt. Jej zakład znajdował się najpierw przy Grosse Gerberstrasse, a następnie, co najmniej do 1880, przy Neustädt-Markt 257³⁹. Introligatorem był też Heinrich Wedekindt, który równoległe z matką prowadził własny warsztat przy Schülerstrasse 407 co najmniej od 1876 roku do lat 90. XIX wieku. Jego zakład należał do większych introligatori toruńskich, w roku 1881 zatrudniał jednego czeladnika i jednego ucznia⁴⁰.

Założycielem wielopokoleniowego rodu introligatorskiego był Bruno Westphal. Pochodził z Chełmna, w roku 1844 w trakcie czeladniczej wędrowki odwiedził Gdańsk⁴¹. Osiadł w Toruniu, w 1853 roku, już jako majster, został odnotowany w tutejszych dokumentach. Prowadził zakład przez wiele lat, w 1892 określono go jako emeryta, a w roku 1897 odnotowano wdowę Westphal. Firma pod jego imieniem funkcjonowała jeszcze wiele lat, aż do II wojny światowej. Składała się ona z introligatori, sklepu z materiałami papierniczymi i biurowymi, składu ksiąg buchalteryjnych, małej drukarni oraz warsztatu litograficznego, mieściła się przy Friedrich-Wilhelmstrasse 458 (później ulicę przemianowano na Breitestrasse nr policyjny 10). Westphal był zastępcą przewodniczącego rady zarządzającej dzielnicą Friedrich-Wilhelm-Bezirk⁴². W roku 1876 odnotowano pomocnika introligatorskiego F. Westphala, ale to nie on przejął firmę, lecz Ernst (ur. 1862), który był właścicielem od ok. 1892 roku. Ernst Westphal był mistrzem introligatorskim z prawem do kształcenia uczniów; gdy w 1904 roku zakładano przymusowy cech introligatorski, był jego członkiem-założycielem. Jego zakład był zapewne największy w mieście,

³⁹ APT 1c/8081, k. 267; „Kreisblatt des Königlich Preussischen Landrathss-APTs zu Thorn“, 1853, nr 31, s. 4; *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger...*, 1866, s. 42, toż na rok 1869, s. 49; APT 1c/8087, k. 9–10; *Thorner Adress-Buch für das Jahr 1876*, s. 49, toż na rok 1880, s. 89.

⁴⁰ APT 1c/2491, k. 22; *Thorner Adress-Buch...*, 1876, s. 49, toż na rok 1880, s. 89, toż na rok 1884, s. 90, toż na rok 1892, s. 41; *Adress-Buch der Stadt Thorn, Podgorz...für das Jahr 1897*, Thorn 1897, s. 134.

⁴¹ *Derer Buchbinder-Gesellen...*, s. 202.

⁴² APT 1c/16769, k. 97; *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger...*, 1866, s. 42, 87, toż na rok 1869, s. 50; *Thorner Adress-Buch...*, 1876, s. 50, reklamy s. 63, toż na rok 1880, s. 89, toż na rok 1884, s. 92, dział reklam s. 17; toż na rok 1892, s. 42; *Adress-Buch der Stadt Thorn...*, 1897, s. 49; *Alphabetisches Einwohner-Verzeichniss der Stadt Thorn*, Thorn 1887, s. 68.

Grosses Lager
zusammengesetzter
gangbarer Geschäftsbücher
aus der renommirtesten
CONTROBÜCHER-FABRIK
von
Riefenstahl, Zumppe & Co.
BERLIN.

Comptoirutensilien:
Briefbogen, Couverts, Memoranden
und Rechnungen mit und
ohne Firmendruck, Copirpressen,
beste Copirtinte, engl. Stahlfedern,
Fakturahefter, Copirbücher.

B. Westphal, Thorn
Breitestrasse 458
Schreibwaaren - Handlung.

Buchbinderei
für
Prachtwerke
mit
feine Halbfranzbände.
Druckerei
für
Visitenkarten
in
Lithographie und Buchdruck.

Portemonnaie's, Notizbücher,
Billetbriefpapier
auch in Gröszen,
Gratulationskarten,
PATHENBRIEFE.
Zeichen-Utensilien:
Zeichpapier in Rollen und
Bogen, Reisszeuge, Reiss-
bretter, Reisscheeren etc.

Original-Verzeichn.

17

Il. 1. Reklama firmy Westphala, *Thorner Adress-Buch für das Jahr 1884*, ogłoszenia s. 17

bo zatrudniał najwięcej pomocników: 2 czeladników i 1 ucznia⁴³. Kolejnym właścicielem firmy był Franz Westphal (ur. 1893), który prowadził przedsiębiorstwo w czasach polskich. Introligatornia Westphala mieściła się wówczas przy Szerokiej 10, sklep zaś przy Mostowej 34. Nadto posiadał on drukarnię przy Podmurnej 32. Franz Westphal zmarł 1 października 1939, na skutek ran odniesionych w czasie działań wojennych, ale firma działała nadal pod kierownictwem następców⁴⁴.

⁴³ *Thorner Adress-Buch...* 1876, s. 50, też na rok 1892, s. 42; *Adress-Buch der Stadt Thorn...*, 1897, s. 134; *Adressbuch für Thorn. Stadt und Land*, Thorn 1908, s. 237; *Statut der Zwangsinnung für das Buchbinder-Handwerk*, Thorn 1904, s. 23; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Izba Rzemieślnicza w Grudziądzu (dalej APB), 652/2754, stąd pochodzą wszystkie podane dalej daty urodzenia; APT 1c/8121, k. 44; Westphal zajmował się także wydawaniem pocztówek, zwłaszcza widoków Torunia.

⁴⁴ *Zmiany w handlu i przemyśle*, „Tygodnik Toruński” 1926, nr 20, s. 7; APB 652/ 2588; *Księga adresowa i informacyjna miasta Torunia*, Toruń 1932, s. 525; [nekrologi] „Thorner Freiheit” 1939, nr 11, s. 8, tamże nr 38, s. 12, tamże nr 42, s. 8; *Deutsches Reichs-Adressbuch, die Ostgebiete*, Berlin 1941, s. 151.

Alberta Schulza (ur. 1843) po raz pierwszy odnotowano w informatorze adresowym z roku 1869, jego zakład mieścił się wówczas przy Grosse Gerberstraße 291/292, ale już w kolejnej edycji książki podano adres Elisabethstrasse 87, i tam firma ulokowała się na stałe. Schulz, obok warsztatu introligatorskiego, w którym zatrudniał czeladnika, prowadził sklep z materiałami papierniczymi, oferował też wykonanie druków akcydensowych (karty wizytowe, nagłówki papierów listowych). W roku 1904 był członkiem-założycielem cechu i został jego pierwszym starszym. W tym okresie wspólnie z Albertem Schulzem zakład prowadził drugi introligator tego nazwiska, E. Schulz⁴⁵.

Księgi adresowe lat 60. ukazują jeszcze trzech introligatorów, którzy nie pojawili się w magistrackiej dokumentacji, być może rozpoczęli działalność nieco później. Mistrz introligatorski F. Bartczinski miał zakład przy Stadtmauer 390, C. Beyer przy Windstrasse 165, G. Opferman zaś przy Grosse Gerberstrasse 289⁴⁶. Dwóch pierwszych, odnotowanych w informatorze z roku 1866, nie notuje edycja trzy lata późniejsza, Opferman był czynny jeszcze w 1869 roku. Księgi adresowe lat 70. także notują mniej znane zakłady, w tym kobietę-introligatorkę (nie wdowę) R. Kuszminck, która objęła lokal opuszczony przez Schulza przy Grosse Gerberstr. 291/292. Jej firma notowana w latach 1876–1887, w roku 1892 była kierowana przez spadkobiercę⁴⁷.

August Malohn (ur. 1856) otworzył zakład przed rokiem 1884, mieścił się on przy Pauliner Brückstrasse 387, róg Schuhmacherstrasse, później adres określono jako Schuhmacherstrasse 3. Oprócz robót introligatorskich oferował sprzedaż i naprawę galanterii, oprawę obrazów, zatrudniał jednego czeladnika i jednego ucznia. Malohn uczestniczył w zakładaniu w 1904 roku cechu introligatorów, w 1911 został jego starszym⁴⁸.

⁴⁵ *Thorner Adress-Buch...* 1869, s. 41, reklama (k. nlb), toż na rok 1876, s. 42, reklamy s. 24, toż na rok 1880, s. 82, toż na rok 1884, s. 83, toż na rok 1892, s. 35; *Adress-Buch der Stadt Thorn...*, 1897, s. 134; *Adressbuch für Thorn...*, 1908, s. 237, 253; *Statut der Zwangsinnung...*, s. 23; APB 652/2754; APT 1c/8121, k. 44; APT 1c/8210, k. 102, 118; *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäftsanzeiger von Stadt und Landkreis Thorn auf das Jahr 1904*, Thorn 1904, s. 25 (spis ulic).

⁴⁶ *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger...*, 1866, s. 2, 3, 29, toż na rok 1869, s. 33.

⁴⁷ *Thorner Adress-Buch...*, 1876, s. 25, toż na rok 1880, s. 164, toż na rok 1884, s. 66, toż na rok 1892, s. 102.

⁴⁸ *Thorner Adress-Buch...*, 1884, s. 70, toż na rok 1892, s. 23; *Adress-Buch der Stadt*

Il. 2. Nalepka sygnaturowa Oscara Foerdera

W roku 1887 w księgach adresowych po raz pierwszy odnotowano H. Steina, którego zakład działał co najmniej do 1897, początkowo przy Copernicusstrasse 209, później przy Heiligegeiststrasse 19, miał też sklep przy Breitestrasse 2⁴⁹. Krótkotrwały był też zakład J. Golembiewskiego (najpewniej zniemczenie od Gołębiewskiego/Gołembiewskiego) przy Seglerstrasse 25, łączącego introligatorstwo z handlem, odnotowany tylko w jednym roczniku księgi adresowej z roku 1897⁵⁰.

W 1891 roku powstał zakład Oskara Foerdera, mieszczący się przy Badestrasse 26, a następnie przy Bäckerstrasse 12. W 1906 roku Foerder wstąpił do cechu, od 1908 pełnił funkcję skarbnika. Miał prawo do kształcenia uczniów, w jego zakładzie pracowało 2 czeladników i 1 uczeń⁵¹.

O introligatorze Kuczkowski wzmiankowano w dotychczasowych publikacjach, jakoby od 1850 roku miał własną introligatornię, którą zlikwidował, podejmując ok. 1900 roku pracę u Sylwestra Buszczyńskiego⁵². Odnalezione materiały źródłowe inaczej przedstawiają jego losy. Walerian Kuczkowski urodził się w Koronowie w 1845 roku, był pochodzenia

Thorn..., 1897, s. 134; *Alfabetisches Einwohner-Verzeichniss der Stadt Thorn*, Thorn 1887, reklama, k. nlb; *Adressbuch für Thorn...*, 1908, s. 237; *Statut der Zwangsinnung...*, s. 23; APB 652/2754; APT 1c/8121, k. 44; APT 1c/8210, k. 163.

⁴⁹ *Alfabetisches Einwohner-Verzeichniss...*, 1887, s. 61; *Thorner Adress-Buch...*, 1892, s. 38; *Adress-Buch der Stadt Thorn...*, 1897, s. 134, reklamy s. 38.

⁵⁰ *Adress-Buch der Stadt Thorn...*, 1897, s. 134.

⁵¹ *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäftsanzeiger...*, 1904, s. 16; *Adressbuch für Thorn...*, 1908, s. 237, reklamy k. nlb. ; APT 1c/8121, k. 162; APT 1c/8210, k. 102, 118, 161; APB 652/2754.

⁵² S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 52; J. Kapuścińska, *Buszczyński Sylwester*, [w:] *Słownik pracowników...*, s. 103; też, *Drukarnia Buszczyńskich...*, s. 144; W. Ciszewska *Introligatornie w Toruniu...*, s. 65.

szlacheckiego⁵³. Aż do końca lat 90. XIX wieku jego losy są nieznanne, dopiero w roku 1900 odnotowano go jako mieszkańca Torunia. Nie posiadał własnego zakładu, miał natomiast tytuł mistrzowski oraz prawo do kształcenia uczniów. W 1904 roku uczestniczył w zakładaniu cechu introligatorskiego⁵⁴. Objął kierownictwo warsztatu introligatorskiego w drukarni Sylwestra Buszczyńskiego. Buszczyński w 1902 roku rozbudował swą drukarnię, tworząc nowoczesną, fabryczną introligatornię, do której sprowadził maszyny z Lipska i Berlina. W prasie ukazały się ogłoszenia o poszukiwaniu uczniów i pracowników. Prawdopodobnie w introligatorni oprawiano książki do nabożeństwa, które Buszczyński sprzedawał w „trwałych i gustownych oprawach”, a według wspomnień ucznia tego zakładu, Franciszka Lubiszewskiego, były to oprawy luksusowe, skórzane, złocone⁵⁵.

Hermann Mayhold być może przeniósł się z Bydgoszczy, gdzie introligator Mayhold był odnotowany w latach 1893–1895. Otworzył zakład ok. 1906 roku i wstąpił do cechu toruńskiego. Nie miał pracowników ani uczniów, co każe przypuszczać, że nie posiadał tytułu mistrzowskiego. Przez kilka lat prowadził zakład przy Graudenzstrasse 96, a następnie przy Lindenstrasse 2⁵⁶. W latach 1908–1909 odnotowano zakład introligatorski przy drukarni Adalberta Franke na Brombergerstrasse 26, który zatrudniał 1 czeladnika i 2 uczniów⁵⁷. W roku 1913 otworzył zakład Franciszek Wienczek (1889–1939). Wienczek uczył się introligatorstwa w zakładzie Buszczyńskiego, w 1914 zdał w Gdańsku egzamin mistrzowski i wstąpił do cechu introligatorskiego. Wcielenie do wojska przerwało byt zakładu,

⁵³ W dokumentach zapisywany jako v. (von) Kuczkowski.

⁵⁴ *Adress-Buch der Stadt Thorn und deren Vorstädte für das Jahr 1900*, Thorn 1900, s. 41; *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäftsanzeiger von von Stadt und Landkreis Thorn*, Thorn 1904, s. 32; APB 652/2754; *Statut der Zwangsinnung...*, s. 23; APT 1c/8121, k. 44; APT 1c/8210, k. 26, 206.

⁵⁵ J. Kapuścińska, *Buszczyński Sylwester*, [w:] *Słownik pracowników...*, s. 102–103; też, *Drukarnia Buszczyńskich...*, s. 144–145; *Adressbuch für Thorn...*, 1908, s. 237; „Gazeta Toruńska”, 1902, nr 78, s. 1–2; nr 83, s. 4; nr 105, s. 2; nr 176, s. 4; nr 204, s. 4; nr 205, s. 3; nr 280, s. 4; nr 282, s. 4.

⁵⁶ *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts- Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1893*, Bromberg 1893, cz. 3, s. 98; toż na rok 1895, cz. 3, s. 90; *Adressbuch für Thorn...*, 1908, s. 237; APT/1c 8210, k. 108; APT/1c 8121, k. 60.

⁵⁷ *Adressbuch für Thorn...*, 1908, s. 135; APT 1c/8121, k. 50, 190, 235.

który został reaktywowany po I wojnie światowej⁵⁸. W roku 1919 lokal przy Schumacherstrasse 3, wcześniej użytkowany przez Malohna, zajmował sklep i introligatornia F. Büttnera, który był członkiem cechu od roku 1914⁵⁹.

Obok przedstawionych tu postaci w różnych źródłach występuje wiele nazwisk introligatorów, którzy nie posiadali własnego zakładu. Przykładowo pracami introligatorskimi zajmował się A. Filipowski, który w latach 70. i 80. oprawiał książki, a także wykonywał różne inne usługi dla toruńskiego Towarzystwa Naukowego⁶⁰. Z kolei przy Mauerstrasse 67 w roku 1897 mieszkał introligator F. Gotfeldt, a w księdze adresowej z 1904 roku występują E. Gogolin (Gerberstrasse 29), Franz Tontara (Bäckerstrasse 6) oraz F. Witt (Strobandstrasse 12)⁶¹. Prowadzona przez Izbę Rzemieślniczą księga rejestrująca egzaminy czeladnicze ujawnia mistrza Paula Hoefferta, który w latach 1916–1920 kształcił S. Murawskiego oraz Curta Remüssa (w latach 1917–1920). U Kuczkowskiego natomiast, w latach 1918–1922 uczył się Johann Zakrzewski, a u Westphala Max Sowinski (w latach 1914–1922) i Walter Loerke (w latach 1918–1921)⁶². W reklamach prasowych polecał swe usługi L. Bezorowski, który w roku 1902 miał zakład przy ul. Łaziebnej 9, a C. Rogalla, właściciel księgarni pod firmą K. Zabłocki, w 1913 roku zapraszał do swej introligatorni przy ul. Mostowej 38⁶³.

Na poznanie kilku czeladników toruńskich pozwalają zamiejscowe księgi czeladnicze. W księdze poznańskiej, oprócz już wspomnianych Bindera i Tietzena, znajdują się wpisy następujących przybyszów z Torunia: Otto Rückert (1859), Wilhelm Ott (1859, 1862, 1868), Theodor Schmidt (1862), C. Braun (1866), Franz Orliński (1881) oraz Rützens (1881), być może tożsamy z Otto Rückertem obecnym tu dwadzieścia lat wcześniej⁶⁴.

⁵⁸ K. Przybyszewski, *Wiencek Franciszek w: Toruński słownik...*, s. 270; „Gazeta Toruńska”, 1914, nr 7, s. 4; nr 31, s. 1; nr 68, s. 4; nr 78, s. 7; APT 1c/8210, k. 206.

⁵⁹ *Einwohnerbuch von Thorn und Umgebung 1919*, cz. III, Thorn 1919, s. 5; APT 1c/8210, k. 206.

⁶⁰ *Księga kasowa 1876–1887*, Archiwum Państwowe w Toruniu, 289/67, s. 8, 16, 22, 28.30.

⁶¹ *Adress-Buch der Stadt Thorn...*, 1897, s. 13; *Adressbuch nebst... Thorn*, 1904, s. 19, 61, 66; „Gazeta Toruńska”, 1902, nr 152, s. 2.

⁶² APB 652/2757.

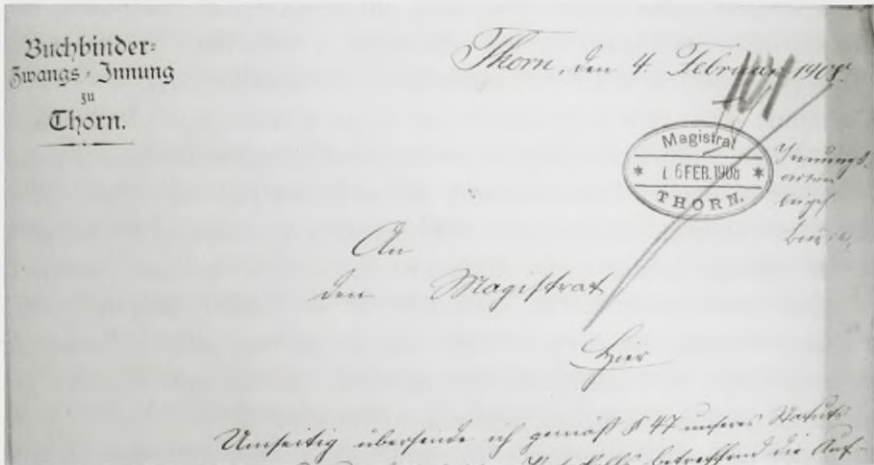
⁶³ *Przewodnik po wystawie przemysłowej w Toruniu*, Toruń 1913, reklamy k. nlb.

⁶⁴ *Willkommen Kollegen...*, s. 52, 60, 88–89, 130, 154, 193, 197, 205.

W księdze czeladników gdańskich, prowadzonej od roku 1801, po raz pierwszy przybysz z Torunia wpisał się w roku 1805, był to Georg Christoph Rasch, w roku 1839 zaś znalazł się w Gdańsku Eduard Schüber, a w latach 1844–1846 kilkakrotnie byli tu już wymieniani Adolf Dröse, Eduard Wedekindt, Bruno Wesphal oraz Eduard Rada. Dwukrotnie, w roku 1848 oraz w 1856 trafił do Gdańska L. Kreise (Krase/Karsse), w 1849 natomiast Carl Theodor Borrmann. W 1853 roku byli w Gdańsku Otto Rückert (znany z księgi poznańskiej) i Adolph Koster, w 1854 Hermann Fleischer oraz Julius Koralewski, w 1856 S. Faust (?), w 1857 i 1859 Hermann Binder, a w 1859 Wilhelm Ott, który w tymże roku zawędrował także do Poznania. W latach 1870–1899 księga nie była używana, ostatni wpis toruńskiego czeladnika Seliga Hermanna pochodzi z roku 1900⁶⁵.

Nowa ustawa przemysłowa, wprowadzona w 1897 roku, ograniczała wolność rzemiosła, przez wprowadzenie obok cechów dowolnych – cechów przymusowych. Cech introligatorski w Toruniu miał charakter przymusowy, tzn. wszyscy rzemieślnicy działający na terenie jego jurysdykcji mieli obowiązek przynależności do cechu. Członkami założycielami byli czterej introligatorzy toruńscy: Albert Schulz, Ernst Westphal, August Malohn oraz Walerian Kuczkowski. W późniejszym czasie dołączyli do nich Oskar Foerder, Hermann Mayhold, F. Büttner i Franciszek Wiencek. Cechowi toruńskiemu podlegał teren okolicznych powiatów: Wąbrzeźno, Chełmno, Lubawa i Brodnica. Zarówno w prasie toruńskiej, jak i w gazetach lokalnych ukazało się ogłoszenie o obowiązku zgłoszenia się do magistratu w celu przystąpienia do cechu. W późniejszym czasie prowadzono poszukiwania rzemieślników uchylających się od uczestnictwa w stowarzyszeniu. W latach 1907–1908 do cechu toruńskiego należało kilkunastu introligatorów zamiejscowych, byli to: Wilke, Bruno Rupiński i Otto Weise z Wąbrzeźna, Wilhelm Biengke, Franciszek Malinowski, Ernst Meck, Vincent Orliński (Orliński) z Chełmna, Franz Spieske z Chełmży, T. Ciechanski (Ciechański) z Golubia, Antoni Jankowski i Paul Möffert z Lubawy, Carl Gehrke z Kowalewa, Friedrich Pohl z Nowego Miasta oraz Adolf Hellmuth, Theodor Ciecierski, Erich Janitzkowski (Janickowski) i Paul Nickel z Brodnicy. Cechowi nadano statut stworzony według odgórnie zaprojektowanego schematu, rzemieślnicy toruńscy podlegali Izbie

⁶⁵ *Derer Buchbinder-Gesellen...*, s. 34, 161, 195, 200, 202, 219, 223, 226, 228, 260, 265, 289, 293, 297, 300, 310, 312, 321, 333, 335, 413.

Il. 3. Nagłówek pisma przymusowego cechu introligatorów w Toruniu, APT 1c/8210, k. 104

Rzemieślniczej w Grudziądzu. Przewodniczącym cechu introligatorskiego został A. Schulz, sekretarzem E. Westphal, skarbnikiem Wilke, później stanowisko przewodniczącego objął A. Malohn, a skarbnika O. Foerder. Zebrania cechowe odbywały się zwykle w restauracji Nikolai przy Maurerstrasse; na długo trwające, a mało owocne, jego zdaniem, posiedzenia uskarżał się Oskar Foerder. Problemem była też nieobecność majstrów zamiejscowych na zebraniach. Głównym polem działania cechu były sprawy nauczania zawodu i egzaminowania. Wyraźnym efektem jego działania był rozrost biurokracji, co przejawiało się obowiązkiem sporządzania różnego rodzaju pism, list, pokwitowań, sprawozdań itp.⁶⁶

Rozwiązania prawne z czasu zaborów były wykorzystywane w okresie międzywojennym. Wprawdzie ani w Toruniu, ani w żadnym innym mieście podlegającym grudziądzkiej Izbie Rzemieślniczej nie było cechu introligatorskiego, ale stosowano te same procedury dotyczące zawierania umów o naukę, zapisywania uczniów i w końcu ich egzaminowania, które

⁶⁶ J. Wociak, *Patriotyczna działalność...*, s. 9; APT 1c/8210, k. 3a, 42–55, 92, 95, 98, 118, 126, 134, 158, 161, 164, 184, 192, 196, 198, 206; *Statut der Zwangsinnung...*, *Bekantmachung*, „Kreis-Blatt für der Land- und Stadtkreis Thorn“, 1904, nr 3, s. 2; *Culmer Zeitung*“, 1904, nr 6, s. 2; „Briesener Kreisblatt“, 1904, nr 5, s. 2; „Kreis-Blatt Neumarker Zeitung“ 1904, nr 15, s. 2

obowiązywały w czasach niemieckich. Komisja egzaminacyjna dla czeladników i dla majstrów została w roku 1926 ulokowana w Toruniu. Spośród introligatorów toruńskich w jej skład wchodził: Franciszek Wienczek (1926–1937, przewodniczący komisji), Jan Preuss (1930–1932) Franciszek Lubiszewski (1933–1937) i Mieczysław Szymański (1933–1937)⁶⁷. Uczniowie uczyli się zawodu w Zakładach Franciszka Wiencka, Sylwestera Buszczyńskiego, w Drukarni Toruńskiej oraz w Pomorskiej Drukarni Rolniczej. W latach 20. i 30. XX wieku naukę introligatorstwa pobierało 23 chłopców: Roman Szulc, Bronisław Gross, Zdzisław Cierplik (Cieplik), Zygmunt Donarski, Br. Lisewski, Czesław Iwański, Bronisław Nowakowski, Stefan Lipecki, Edmund Kaczyński, Marian Szulc, Henryk Mielke, Franciszek Łukaszewski, Władysław Lewandowski, Stanisław Kubiak, Jan Kosidowski, Leon Lubiszewski, Jan Beszczyński, Władysław Matejewski, Jerzy Wróblewski, Bernard Lewandowski, Edmund Mejza, Edward Kaczan i Jan Błaszczak⁶⁸. Większość z nich zdała egzamin czeladniczy, znając jednak trudne losy Mariana Szulca, który w dobie kryzysu nie mógł znaleźć pracy w swym zawodzie⁶⁹, należy sądzić, że tylko część z nich pozostała mu wierna. Egzamin mistrzowski zdał w tym okresie tylko jeden toruński introligator – Wincenty Januszewski w 1939 roku⁷⁰.

Zdziwienie budzi fakt, że spis uczniów ma niewiele punktów wspólnych z listą nazwisk introligatorów czynnych przed i po II wojnie światowej, zawartych w dotychczasowych publikacjach. Stanisław Kubiak, obok mistrzów – właścicieli zakładów, wspomina tylko dwóch czeladników: siebie samego i Henryka Mielke⁷¹. W artykule Janusza Jurewicza pojawia się lista introligatorów, którzy utracili życie w czasie II wojny światowej (Józef Czajkowski, Roman Fabiański, Józef Jarzyna, Józef Nowakowski, Łucjan Samolewski)⁷², żaden z nich nie uczył się introligatorstwa w Toruniu w latach 20. czy 30. XX wieku. Znacznie lepszy efekt przynosi wyszukanie nazwisk tych młodych introligatorów na liście aktywnych zawodowo w 1946 roku drukarzy i introligatorów, opublikowanej w *Przewodniku po*

⁶⁷ APB 652/2278, 652/2279

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Z. Jędrzyński, *Kochał życie...*, s. 18.

⁷⁰ APB 652/3039

⁷¹ S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 52–54.

⁷² W. Ciszewska, *Introligatornie w Toruniu...*, s. 67.

wystawie druków toruńskich⁷³. Można tam znaleźć Jana Beszczyńskiego, Bronisława Grossa, Czesława Iwańskiego, Leona Lubiszewskiego, Franciszka Łukaszewskiego, Henryka Mielke oraz Stanisława Kubiaka.

Stan ilościowy toruńskich introligatorni lat międzywojennych jest porównywalny z liczbą zakładów przed I wojną światową. Pierwsze miejsce wśród nich zajmował Franciszek Wiencek, którego zakład, reaktywowany w 1925 roku, znajdował się przy ul. Mostowej 38. Wiencek był działaczem patriotycznym i społecznym, pełnił funkcję przewodniczącego komisji egzaminacyjnej, był członkiem (radcą) Izby Rzemieślniczej w Grudziądzu. Był głównym organizatorem święta rzemiosła w Toruniu w 1935 roku i zapewne to z jego inicjatywy w pochodzie oraz w okazjonalnym wydawnictwie wyeksponowano symbol introligatorów – wielką księgę⁷⁴. W roku 1932, obok Wiencka, zakłady introligatorskie prowadzili: Sylwester Buszczyński (Mostowa 17), Wincenty Januszewski (Krzyżacka 6), Teodor Pepel (Sukiennicza 4), istniała nadal firma B. Westphal prowadzona przez Franza Westphala (Szeroka 10). Listę introligatorni uzupełniają dwa warsztaty wchodzące w skład zakładów drukarskich: W Drukarni Toruńskiej (św. Katarzyny 4) oraz w Pomorskiej Drukarni Rolniczej (Bydgoska 56). W roku 1937 został otwarty zakład Mariana Szulca⁷⁵.

Pomijając osoby, których losy zostały już opracowane (F. Wiencek, S. Buszczyński, W. Januszewski, M. Szulc), warto zebrać informacje o mniej znanych introligatorach, którzy pracowali w omawianym okresie.

Teodor Pepel początkowo posiadał introligatornię w Bydgoszczy, następnie przeniósł się do Torunia. W roku 1929 jego firma składała się z introligatorni, drukarni, wytwórni kartonów fotograficznych i *passe-partout* i mieściła się przy ul. Jęczmiennej 9a, w roku 1932 przy Sukiennicznej 4. Pepel przyjął na naukę Henryka Mielke, lecz że nie posiadał uprawnień do nauczania (tytułu mistrzowskiego), uczeń musiał zostać doszkolony przez innego mistrza⁷⁶.

⁷³ Toruń 1946.

⁷⁴ APB 652/318; *Święto rzemiosła pomorskiego w Toruniu dnia 23 czerwca 1935 r.*, Toruń 1935, s. 14.

⁷⁵ *Księga adresowa...*, 1932, s. 525; Z. Jędrzyński, *Kochał życie...*, s. 18.

⁷⁶ APB 652/2279, pismo z 02.10.1929; informacja z nalepki introligatorskiej: „Introligatornia Teodora Pepel w Bydgoszczy, ul. Wiatrakowa 15”.

Il. 4. Nalepki sygnaturowe Franciszka Wiencka oraz introligatorni w Drukarni Toruńskiej

W latach 30. przy ul. Łaziennej 3 działała Fabryka Wyrobów Papierowych i Drukarnia Rudolfa Preussa, zatrudniająca 50 pracowników. Zapewne z Rudolfem Preussem związany był Jan Preuss, który był zastępcą ławnika czeladniczego w komisji egzaminacyjnej w latach 1930–1932. W firmie Preussa w czasie wojny pracowali (znaleźli schronienie?) introligatorzy Polacy – Wincenty Januszewski i Marian Szulc. W 1945 roku firma została przekształcona w Toruńskie Zakłady Graficzne⁷⁷.

W branży wyrobów papierniczych działała w latach 30. Toruńska Fabryka Wyrobów Papierowych i Drukarnia Israela Weissanda przy ul. Mostowej, zatrudniająca 40 pracowników⁷⁸. W Drukarni Toruńskiej przy ul. św. Katarzyny działała introligatornia kierowana przez Franciszka Lubiszewskiego (1887–1971). Lubiszewski uczył się zawodu w latach 1902–1906 od mistrza Walentego Kuczkowskiego w firmie Sylwestra Buszczyńskiego, pracował tam w latach 1918–1920. Posiadał tytuł mistrzowski i w Drukarni Toruńskiej kształcił uczniów. Wśród czterech wykształconych przez niego chłopców był jego syn Leon. W latach 1933–1936 był ławnikiem w komisji egzaminacyjnej czeladniczej w zawodzie introligatorskim. Według informacji Janusza Jurewicza na wystawie drukarskiej w Grudziądzu w roku 1926 został nagrodzony złotym medalem za całokształt działalności. Po

⁷⁷ S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 53; W. Ciszewska, *Introligatornie w Toruniu...*, s. 67; APB 652/2279, pismo z 12.07.1926; APB 652/2588.

⁷⁸ APB 652/2588.

wojnie kierował introligatornią w Drukarni Toruńskiej nr 4, należącej do Spółdzielni Wydawniczej „Wiedza”⁷⁹. W Drukarni Toruńskiej w procesie nauczania brał udział także Seweryn Moszkowski, prawdopodobnie tożsamy z introligatorem działającym wcześniej w Łodzi⁸⁰.

Franciszek Hierowski kierował introligatornią w Pomorskiej Drukarni Rolniczej przy ul. Bydgoskiej 56. Wykształcił syna – Jana (ur. 1900), który po wieloletniej praktyce w różnych zakładach w kraju i za granicą osiadł w Toruniu. Obaj Hierowscy byli przed wojną członkami toruńskiej filii Związku Zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce. Po wojnie Jan Hierowski kierował firmą Liniator⁸¹.

Kolejnym kierownikiem introligatorni w Pomorskiej Drukarni Rolniczej był Maksymilian Szymański, także i on miał uprawnienia do kształcenia uczniów. Pełnił funkcję ławnika czeladniczej komisji egzaminacyjnej w latach 1933–1937. Po wojnie był kierownikiem introligatorni w Toruńskich Zakładach Graficznych⁸².

Henryk Mielke (ur. 1911) kształcił się w zakładzie Teodora Pepela, a następnie u Franciszka Wiencka. Egzamin czeladniczy zdał w 1931 roku. Nie wiadomo, gdzie później pracował, jednak zapewne w którejś drukarni, był bowiem członkiem toruńskiej filii Związku Zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce. Po wojnie, posiadając tytuł mistrzowski, kierował introligatornią w Toruńskich Zakładach Graficznych⁸³.

Stanisław Kubiak (ur. 1913) uczył się zawodu w pracowni Franciszka Wiencka, egzamin czeladniczy zdał w 1933 roku. W okresie powojennym był aktywnym działaczem związkowym, w 1960 reprezentował środowisko

⁷⁹ J. Kapuścińska, *Drukarnia Buszczyńskich...*, s. 144–145; S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 52–54; APB 652/2279; J. Jurewicz, *Z dziejów introligatorstwa...*, s. 47; W. Ciszewska, *Introligatornie w Toruniu...*, s. 67; www.nekropolie.info/pl/Franciszek-Lubiszewski, dostęp 18.10.2015.

⁸⁰ APB 652/2279, pismo Drukarni Toruńskiej z dn. 17.04.1934; informacja z nalepki introligatorskiej: „Zakład introligatorski Seweryn Moszkowski, Łódź Ceglana 57”.

⁸¹ S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 52–53; W. Ciszewska, *Introligatornie w Toruniu...*, s. 66; *Wydanie pamiątkowe...*; *Historia oraz Myśli i Wskazania wydane z okazji 15-lecia filii Toruń Związku zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce*, Toruń 1934, s. 40.

⁸² S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 52, 54; W. Ciszewska, *Introligatornie w Toruniu...*, s. 66–67; APB 652/2279; APB 652/2588.

⁸³ S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 54; APB652/2279; *Historia oraz Myśli i Wskazania...*, s. 40.

introligatorów województwa bydgoskiego na XIX Krajowym Zjeździe Związku Zawodowego Pracowników Poligrafii, w latach 60. wykładał technologię introligatorską na kursie mistrzowskim zorganizowanym przez bydgoską Sekcję Introligatorów ZZPP⁸⁴. Nie udało się, niestety, znaleźć żadnych materiałów, dokumentujących i uszczegółwiających działalność Jana Narkiewicza, wspomnianego z atencją przez Stanisława Kubiaka⁸⁵.

Dzieje powojennego introligatorstwa zostały już opracowane przez Wandę Ciszewską⁸⁶. Do jej ustaleń warto dodać nieznaną autorce postać Marii Bartoszyńskiej, robotnicy, brygadzystki, a wreszcie posiadaczki tytułu mistrza introligatorskiego, pracującej w Toruńskich Zakładach Graficznych, której zawodowa kariera stała się przedmiotem socrealistycznego, propagandowego artykułu, zatytułowanego *Historia jednego awansu*⁸⁷.

W XIX i XX wieku Toruń był średniej wielkości ośrodkiem wytwórczości introligatorskiej. Dla zaspokojenia potrzeb lokalnego rynku działało równolegle 5–6 warsztatów; w XX wieku w liczbie tej znajdowały się introligatornie przydrukarniane. Przeprowadzona kwerenda archiwalna, uzupełniona informacjami z wydawnictw adresowych, ukazała około 80 osób zajmujących się introligatorstwem, w tym właściciele zakładów, pracowników oraz uczniów. W zdecydowanej większości postaci te nie były znane dotychczasowej historii książki toruńskiej. W okresie zaborów, pomiędzy przeważającymi liczebnie introligatorami narodowości niemieckiej, działali także rzemieślnicy noszący polskie nazwiska, w tym także właściciele zakładów, choć ich działalność była na ogół efemeryczna.

Ograniczenia czasowe nie pozwoliły na przeprowadzenie kwerendy w źródłach drukowanych, a wybiórczy przegląd kilku woluminów pokazał, że badania są bardzo owocne. Ze względu na brak mechanizmów przeszukiwania pełnotekstowego w zdigitalizowanych dokumentach

⁸⁴ *Informator 30-letniej działalności Sekcji Introligatorów w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1969, s. 22, 24, 41.

⁸⁵ S. Kubiak, *Historia introligatorstwa...*, s. 52: „Pominąć również nie można na polu sztuki introligatorskiej Jana Narkiewicza, który od roku 1920 aż do chwili obecnej pracował kolejno prawie we wszystkich zakładach toruńskich i znany jest na tutejszym terenie jako dobry fachowiec”.

⁸⁶ W. Ciszewska *Introligatornie w Toruniu...*

⁸⁷ A. Biriukow, *Historia jednego awansu...*

wydrukowanych czcionką gotycką, znajdujących się w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej, w dalszych badaniach niezbędna będzie lektura całych tomów, zarówno roczników prasy toruńskiej, jak i wydawnictw informacyjno-adresowych.

Innym ważnym zadaniem będzie analiza opraw, w jakie zaopatrzone książki historycznych księgozbiorów toruńskich, znajdujące się dziś w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Dokonane w niniejszym opracowaniu ustalenia mogą dopomóc w identyfikacji wytworów poszczególnych warsztatów.

WYKAZ WYKORZYSTANYCH JEDNOSTEK ARCHIWALNYCH

I. ARCHIWUM PAŃSTWOWE W TORUNIU

Zespół 1c Akta miasta Torunia, czasy pruskie

- 2491 Die Gewerbesteuer-Veranlagung, Reclamationen 1880–1884
- 5241 Einrichtung und Organisation der Schule. Generalia 1886–1897
- 8033 Das Stabliesement des und die Gewinnung des Bürger Rechts der Buchhändler hieselbst 1797–1853
- 8052 50-jährigen Bürger Jubiläum 1822–1918
- 8081 Gewerbeordnung. Generalia 1845–1861
- 8087 Das Gewerbetreibenden-Buch 1873–1879
- 8102 Die Innungen-Statute 1850–1853
- 8105 Die Zunfte ind Innungen. Generalia 1794–1834
- 8109 Innungswesen nach dem neuen Handwerksgesetz vom 26 Juli 1897. Generalia 1899–1909
- 8121 Einziehung der Handwerkskammer Beiträge 1907–1912
- 8137 Ein- und Ausschreiben der Lehrlinge bei der hiesigen Buchbindern 1801–1805
- 8210 Gewerksangelegenheit der Buchbinder 1904–1914.
- 16768 Die Prüfung zum selbststätigen Gewerbebetrieb 1846–1851
- 16769 Die Bildung einer Gewerbe Kreis Prüfungs Commission 1851–1869
- 16770 Die Prüfungs Commission der Handwerker 1854–1860
- 17525 Extrakt von den Handwerkern aus der Seelenliste pro 1841 so wie der Zahl ihrer Gehilfen 1841
- 17526 Die Gewerbe Tabellen 1856–1862
- 18420 Verzeihnis der von denen hier zugereiseten Handwerks Gesellen deponirten Wanderpässe 1835–1850

Zespół 289 Towarzystwo Naukowe Toruńskie

- 51 Sprawy biblioteki 1884–1920
- 67 Książka kasowa 1876–1887
- 99 Dowody rozchodu 1876–1882

II. ARCHIWUM PAŃSTWOWE W BYDGOSZCZY

Zespół 652 Izba Rzemieślnicza w Grudziądzu

74 Izba Rzemieślnicza w Toruniu

318 Obchód święta rzemiosła 1935

2278 Komisja egzaminacyjna czeladnicza dla introligatorów 1926–1930

2279 Komisja egzaminacyjna czeladnicza dla introligatorów 1930–1937

2531 Wykaz złożonych egzaminów czeladniczych 1914–1922

2588 Statystyka warsztatów 1930–1931

2754 Spis majstrów, grupa VII 1909–1915

2757 Spis majstrów, księga VII zawody różne 1916–1922

2758 Ewidencja uczniowska, księga VII zawody różne 1923–1930

3093 Akta osobowe kandydatów na czeladników 1934–1939

III. ARCHIWUM PAŃSTWOWE W GDAŃSKU

Zespół 300c Akta Miasta Gdańska. Cechy gdańskie

1143a Księga wpisowa czeladników [*Derer Buchbinder-Gesellen Einschreibbuch in Danzig*]

1800–1911

IV. LEONARD ROSADZIŃSKI – WŁASNOŚĆ PRYWATNA

Książka wpisów wędrujących czeladników introligatorskich, Poznań [*Willkommen Kollegen*] 1854–1884.